

ARAZİ SANATI BAĞLAMINDA KENTLERDEKİ EKOLOJİK SANAT UYGULAMALARI

Enis Malik DURAN¹, Mustafa Cevat ATALAY², Bige GÜRSES³

Özet: Arazi Sanatı, altmışlı yılların sonlarında Amerika’da ortaya çıkan bir sanat akımıdır. Akım kapsamında değerlendirilen sanatçılar, doğaya dair farkındalık yaratma fikri ve anti-kapitalist eserler üretme temelinde doğanın kendisini bir sanat eserine dönüştürmek için çöller, nehirler, vadiler gibi insansız alanlarda yapıtlarını gerçekleştirmişlerdir. Sanatçılar doğal malzemeler kullanarak ve coğrafyanın direkt olarak kendisine yaptıkları müdahalelerle sanat yapıtına yeni bir ifade biçimi getirmişlerdir. Arazi Sanatı öncelikle yaşam alanlarından uzakta uygulanan işleri tanımlarken daha sonra Yeryüzü Sanatı, Çevresel Sanat, Ekolojik Sanat gibi başlıklarla yaygınlaşmıştır. Arazi Sanatı sanatçıların doğada gerçekleştirdikleri çalışmalarda yaklaşım farklılıkları göze çarpmaktadır. Kimi sanatçılar doğa yürüyüşleriyle ya da doğadaki nesneleri bir araya getirerek minimalist bir yaklaşımla kısa ömürlü ve geçici çalışmalar ortaya koyarken; kimileriye doğaya tahribat derecesinde müdahalede bulunarak kalıcı eserler üretmiştir. Sanatçıların yapıtı izleyiciyle buluşturabilmek için video, fotoğraf gibi medya araçlarına ve sergileme alanı olarak galerilere gereksinim duymaları üretim pratiğindeki farklılıklarının ortak yönü olarak gösterilebilir.

Altmışlı yıllardan günümüze dek gelen süreçte giderek ivme kazanan çevre sorunlarına dair kaygılar sanatçılara doğaya dair farkındalık oluşturma misyonu yüklemiştir. Periferide uygulananlar dışında popülasyonun olduğu yerlerdeki çalışmaların eserin üretim amacıyla bütünleşen görünürlüğe sahip olduğu söylenebilir. Ekolojik Sanat alt başlığıyla da ele alınan akım kapsamında kentlerde gerçekleştirilen çevresel duyarlılığı vurgulayan çalışmalar, yapıtın kendisinin izleyiciyle etkileşime girmesi bağlamında önemlidir.

Bu araştırmadaki amaç, ekoloji teması çalışan sanatçıların kentlerde kurguladıkları projelerini inceleyerek, izleyici sanat yapıtı etkileşimini ortaya koyabilmektir. Bu amaç doğrultusunda literatür taraması ve yapıt analizi yapılmıştır.

Araştırma bulgularına göre sanatçılar Joseph Beuys, Alan Sonfist, Agnes Denes, Olafur Eliasson, Andy Goldsworthy, Nicolas Garcia Urriburu’nun çevresel farkındalığı vurgulayan yapıtlar ürettikleri görülmektedir.

Araştırma sonucuna göre, sanatçıların kentsel alanlarda sergiledikleri yapıtları, ekoloji kavramını daha fazla duyumsatarak izleyicilerin yapıtla daha güçlü bir ilişki kurmalarını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğa, Arazi Sanatı, Ekoloji

ECOLOGICAL ART PRACTICES IN CITIES IN THE CONTEXT OF LAND ART

Abstract: Land Art is an art movement that emerged in the USA in the late sixties. The artists who were evaluated within the scope of the movement made their works in unmanned areas such as deserts, rivers and valleys to transform nature itself into an artwork on the basis of the idea of raising awareness about nature and producing anti-capitalist works. Artists have brought a new form of expression to the work of art by using natural materials and interfering directly with the geography itself. Land Art firstly defines the works that are applied away from the living areas, later on it has become widespread with titles such as Earth Art, Environmental Art and Ecological Art. The differences in the approaches of Land Art artists in their nature works are noticeable. Some artists created short-lived and temporary works with nature walks or by bringing objects in nature together with a minimalist approach, while others have produced permanent works by interfering with the nature destructively. The fact that artists need media tools such as video and photography and galleries as exhibition spaces in order to bring their work to audience can be shown as a common aspect of their differences in production practice.

Concerns about environmental problems, which have gained momentum from the sixties to the present, have given the artists a mission to raise awareness of nature. Apart from those applied in the periphery, it

1 Arş. Gör., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Resim Bölümü, emduran@nku.edu.tr

2 Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Resim Bölümü, mcatalay@nku.edu.tr

3 Arş. Gör., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Resim Bölümü, bgurses@nku.edu.tr

can be said that the studies where the population is located have the visibility that integrates the work for production purposes. The works that emphasize environmental sensitivity in cities within the scope of the movement, which is also discussed under the title of Ecological Art, are important in terms of the interaction between the work and its audience.

The aim of this research is to reveal the interaction between the artworks of the artists working on the theme of ecology by analyzing their projects built in cities. For this purpose, literature review and work analysis will be done.

According to the findings of the research, artists Joseph Beuys, Alan Sonfist, Agnes Denes, Olafur Eliasson, Andy Goldsworthy, Nicolas Garcia Urburu have produced works emphasizing environmental awareness.

The results of the research shows that the works exhibited by the artists in urban areas have enabled the viewers to establish a stronger relationship with the work by making the concept of ecology more sensible.

Keywords: Nature, Land Art, Ecology

Giriş

İki büyük dünya savaşının yaşandığı yirminci yüzyılın ikinci yarısı, soğuk savaş, nükleer tehdit, inanç özgürlüğü mücadeleleri, bağımsızlık savaşları, kimlik, ırk, kültür ve cinsiyet olguları bağlamında çatışmaların yaşandığı bir dönem olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası özellikle sanatın merkezi konumunda bulunan Amerika'daki dinamiklerden biri de çevreci hareket olmuştur.

Kılıç'a göre; yirminci yüzyılın ikinci yarısında sanayileşmenin getirdiği kontrolsüz gelişim, teknolojinin çevresel kirlenmeye neden olmasını sağlamıştır. Devletlerin de sanayileşmenin önünü açarken, 'çevresel duyarlılığın' oluşması için girişimde bulunmamaları doğanın sömürülmesinin önünü açarak, yıkımına neden olmuş ve 'dünyanın geleceğini tehdit eden' ekolojik sorunlara yol açmıştır. (2002: 94). Sanayi devriminden başlayarak ivme kazanan doğanın tükenmez bir kaynak olarak tüketilmesinin yarattığı hoşnutsuzluk, doğayı sanatçılar için de dikkat çekilmesi gereken bir konu haline getirmiştir.

Land Art adıyla da anılan Arazi Sanatı, çevreci hareketin doğayı kutsal gören yaklaşımının benimsendiği, geleneksel anlatım biçimlerinin reddedilerek doğanın kendisinin dönüştürüldüğü ve malzeme olarak kullanıldığı bir sanat akımıdır. Çevreci hareketin yanı sıra sanatın ticaret nesnesine dönüşmesine; galeri ve müzelerin statükocu, elitist ve modernist tavrına karşı tepki gösteren akımın sanatçıları, özgürlükçü bir anlayış çerçevesinde eserlerini bağımsız alanlarda, yerleşim yerlerinden uzakta ve büyük boyutlarda gerçekleştirerek sanatı sınırlı alanının ötesine taşımayı amaçlamışlardır.

Arazi Sanatı kapsamında üretilen yapıtlar tuz gölleri, kanyonlar, çöller gibi alanlarda gerçekleştirildiğinden ve kimi çalışmalar büyük boyutları nedeniyle kuş bakışı izlenmeyi gerektirdiği için yapıtı izleyiciyle buluşturmanın yolu fotoğraf ve videolar olmuştur. Antmen'e göre; eserlerin uygulanması, sergilenmesi ve izleyiciye ulaştırılması süreçlerine bakıldığında avangart tavrına rağmen Arazi Sanatının dönemin diğer sanat akımlarıyla ilişkisi bulunmaktadır. Minimalizmdeki geometrik biçimsel çözümlemeler Arazi Sanatı eserlerinde de görülebilir. Doğada bulunan materyaller ile gerçekleştirilen ve dış etkilere maruz kalması sebebiyle süreç içinde değişime uğrayarak dönüşen eserler Arte Povera ile ve eserlerin kalıcılığının olmaması da Happening ile ilişkilendirilir. Eseri izleyiciye sunarken belgeler, fotoğraf, video, 'harita ve benzeri artakalan' malzeme kullanılması da Kavramsal Sanat ile bağdaştırılırken; bazı sanatçıların 'doğaya müdahale sürecine' odaklanan çalışmaları da Performans Sanatı ile paralellikler taşımaktadır. (2009 : 253)

Arazi sanatını farklı kılan en önemli özellik bulunduğu mekanla kurduğu ilişki ve o mekana özgü olmasıdır. Bir lideri, manifestosu, grup tanımı olmamasına rağmen doğada işler üreten sanatçılar akım kapsamında tanımlanmaktadır. Michael Heizer, Walter De Maria, Robert Smithson, Richard Long, Andy Goldsworthy, Alice Aycock, Christo, Nancy Holt, Alan Sonfist, Dennis Oppenheim, Hamish Fulton akımın öne çıkan sanatçıları arasında gösterilmektedir.

Sanatçıların doğada uyguladıkları çalışmalar kalıcı da geçici de olsa, yaşam alanlarından uzakta olmaları sebebiyle eserin gerçek etkisini deneyimleme eksikliği hissedilir.

“Böylesi bir durumun sanat yapıtı ile izleyici arasındaki ilişkiyi çok daha öte boyutlara taşıması ve artık sanat yapıtı ile izleyici arasında yalnızca görme gücünün yeterli olmadığı, aynı zamanda izleyicinin katılımının, hazır bulunmasının deneyimlerinin ve hatta söylevlerinin de gerekli olduğu yeni türden bir ilişkiyi oluşturması kaçınılmazdır” (Kedik, 1999: 105).

Üretim yöntemlerinde farklılıklar olsa da sanatçıların ortak kaygısı, eserin izleyiciyle kuracağı diyalogun yöntemi olmuştur. İzleyicilerin Arazi Sanatı çalışmalarıyla karşılaştırılabilmesi için, fotoğraf ve videoların yanı sıra sanatçıların doğada yaptıkları çalışmaları galeri ve müze alanlarının içine taşıdıkları görülmektedir.

Çevreci duyarlılığı, eko sistemdeki bozulmaların endişe verici noktalara gelmesiyle yükselmiş ve doğanın tüketilmesine karşı sanatçılar da çözüm odaklı ve farkındalık yaratıcı eylemlerde bulunmuşlardır. Arazi Sanatı ile birlikte değerlendirilen Ekolojik Sanat, doğada oluşturulan formların estetik kaygılarından ziyade, doğada sağaltıcı, iyileştirici dönüşümleri sağlayacak müdahaleleri tarif eder. Su, hava kirliliği, buzulların erimesi, endüstriyel kirlilik, geri dönüşüm, habitatın bozulması gibi sorunlarla ilgili farkındalık yaratmak ve çözüm önerileri sunmak, izleyicinin sorgulama yapmasını sağlamak Ekolojik Sanat projelerinin amaçlarını oluşturur. Sanatçı yapıtını, ekolojik farkındalık, çevre ve sürdürülebilirliği temel almasının yanı sıra farklı disiplinlerden edinilen bilgileri bir arada toplayarak gerçekleştirir. *“Bu hareketler içinde yer alan sanatçılar, var olan doğal süreç ve aktiviteleri ekolojik çevresel bağlamlara oturtan, doğayı sadece görüntüsü ya da malzemesiyle değil, çevreye karşı duyarlılığı arttırmaya yönelik bir ilişkiler bütünü olarak sunmuşlardır” (Saygı, 2016: 7).*

Çevreci hareketin yükseldiği altmışlı yılların sonunda Alan Sonfist’in Manhattan’da yaklaşık on üç yıllık bir planlama sürecinin sonunda açılışını yaptığı “Zaman Manzarası” projesi, kentte uygulanan önemli ekolojik çalışmalardan biridir. Dünya ticaret merkezi olarak kabul edilen Manhattan sömürgecilik öncesi dönemde akarsuların, nehirlerin olduğu ormanlık bir bölgeyken, günümüze kadar gelen süreçte, gökdelenler, yollar gibi kentsel oluşumlarla doğal kaynaklarının ve bitki örtüsünün yok edildiği, kendi eko sisteminin, ekolojik tarihinden tamamen kopmuş bir bölgeye dönüşmüştür. Sonfist’in önerdiği projenin hedefi, bölgede insan öncesi dönemde yer alan ağaçların, bitkilerin olduğu bir anıt alan tasarlamaktır.

Sonfist, kent planlamacılarının ve mimarların gelişime göre kentin mimari yapısını, düzenini yenilerken, “Zaman Manzaraları” gibi projelerin de bölgenin ekolojik tarihini koruyarak, doğal yapısını sürdürülebilirliğini savunmuştur.

“Büyük meydanlarda beton tarhlar içinde ağaç dikilecek yerde, tarihsel süreçte o yerde zaten yer almış bitkilerle yapılacak peyzajla “Zaman Manzaraları” yaratılabilir. Bu kapsamda bataklık gölleri, çimenlik araziler, yosunlu kayalıklar ve eğreltiotlu alanlar yaratılabilir. Böylece kent kendini mimari olarak yeniledikçe kendine özgü doğal kökenleri ve gelenekleriyle de yeniden buluşacaktır” (Antmen, 2009: 257).

Resim 1: Alan Sonfist, Zaman Manzarası, 1978, Künye

Sanatçı uzun bir araştırma süreci sonunda yok edilmeden önce bölgede var olan ağaçları ve bitkileri tespit etmiştir. Manhattan’da uygulanan ve halen varlığını sürdüren “Zaman Manzarası” projesi, bir çevre heykeli olarak, izleyiciye bölgenin müdahale edilmeden önceki halinin bir görünümünü sunarken; betonların arasında müdahale edilmemiş bir alan olarak ekolojik tarihi yaşatmaktadır.

Fluxus hareketinin öncülerinden Alman sanatçı Joseph Beuys’un 1982 Documenta’da gerçekleştirdiği “7000 Meşe Projesi” ekolojik müdahale bağlamında yer küreye saygı niteliğindedir. Beuys projesiyle, endüstriyel gelişmelerle birlikte hızlı ve yoğun bir şekilde şehirleşen ve bu süreçte ekolojik dengesi tahrip olan Kassel şehrini tekrar ağaçlandırmayı amaçlamıştır. Projesini gönüllülerin katılımıyla gerçekleştiren Beuys, sanatın iyileştirici gücüne inanmış ve her insanın sanatçı olduğu fikrini savunmuş ve sanatın resim, heykel gibi sınırlı tanımlamalardan ziyade, bir sanatçı olarak üretimlerini yaşamla bütünleştirme çabasında olmuştur. *“Beuys’un ünlü ‘sosyal plastik’ ya da ‘sosyal heykel’ kavramı, sağduyuyla yeniden şekil verilebilir bir toplumsal yapıyı önerirken, sanatındaki esas malzemenin insan olduğunu da ortaya koyar.”* (Antmen: 2005) Sanatçı, sanatın dünyayı değiştirme, yeniden biçimlendirme misyonunu ve yaşayan her insanın bu değişime edimsel olarak katkıda bulunabilecek potansiyele sahip olduğunu vurgular.

Resim 2: Joseph Beuys, 7000 Meşe Projesi, 1982

Resim 3: Kassel şehrinden görüntü

“7000 Meşe Projesi” ile şehrin farklı noktalarına ağaçlar dikilmiş ve her bir ağacın yanına konumlandırılan, nişane görünümündeki bazalt taşları da, ağaçlara anıtsal bir ifade kazandırmıştır. Sürekli değişim içinde olan ağaç ile sabit bir görüntüye sahip bazalt taşının bir arada kullanılması aynı zamanda doğanın döngüsellliğini ve bütünselliğini temsil eder. Ölümünden sonra tamamlanan proje Kassel şehrinin çehresini tümünden değiştirirken, kent halkının da dahil olduğu proje, sanatı doğayı iyileştiren bir araca dönüştürmüştür.

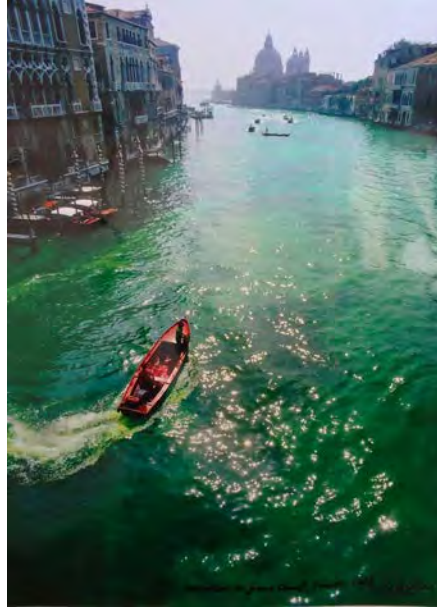
Manhattan’da gerçekleştirilen bir başka çalışma da Macar asıllı sanatçı Agnes Denes’in 1982 yılında “Buğday Tarlası: Bir Yüzleşme” adlı projesidir. Denes kentte, gökdelenlerin hemen yanında bulunan bir dolgu alanında aylarca süren hazırlıklar sonunda iki dönümlük ekilebilir alan oluşturarak, buğday ekmiş ve hasadını almıştır. Denes projesini Manhattan’da Dünya Ticaret Merkezi’ne ve Wall Street’e yakın bir bölgede gerçekleştirerek *“dünyanın en pahalı gayrimenkulleri ile Dünya’nın en temel mahsullerinden birini ‘yüzleştirdi’*. Sanatçının dile getirdiğine göre, bu çalışma gıda, yönetim, atık, dünyadaki açlık ve ekolojik kaygılara değiniyordu. Yanlış belirlenmiş önceliklerimize dikkat çekiyordu” (Brown, 2014: 14).

Resim 4: Agnes Denes, Buğday Tarlası, New York, ABD, 1982.

Gökdelenlerin arasında yarattığı tezat görüntüyle dikkat çeken çalışma sonucu bir tondan fazla elde edilen hasat, Minnesota Sanat Müzesi tarafından düzenlenen “Dünya Açlığına Son Vermek İçin Uluslararası Sanat Sergisi” kapsamında yirmi sekiz ülkeyi dolaşmış, tohumlar dünyanın farklı bölgelerinde ekilmiştir. Sanatçı, 2015 yılında İtalya’nın Milano şehrinde “Buğday Tarlası” projesini Expo fuarı kapsamında tekrar hayata geçirmiştir. Denes, doğal yapısından, doğal üretim ortamından tamamen kopmuş kentlerde gerçekleştirdiği yapıtlarıyla, insanlığın temel pratiklerini öne çıkarırken, “Buğday Tarlası” dışındaki çalışmalarıyla da ekolojik duyarlılığı vurgular.

Arjantinli sanatçı Nicolas Garcia Urriburu’nun 1968 Venedik Bienali kapsamında gerçekleştirdiği “Yeşil Venedik” adlı eseri, dünyadaki su kirliliğine dikkat çekerek bu konuda bir bilinç yaratmayı hedefler. Urriburu Venedik Grand Canal’ı, Nasa tarafından üretilen ve ekolojik olarak zararsız, organik bir boya olan floresin ile boyayarak kanalın tamamen yeşil renge dönüşmesini sağlamıştır. Suların üzerine kurulu bir kent olan Venedik’te gerçekleştirilen bu çalışma oldukça dikkat çekmiş ve sonraki yıllarda da başka sanatçılar tarafından benzer projeler uygulanmıştır. Bienal kapsamı dışında gerçekleştirdiği çalışmasıyla florasan yeşilini tüm kanal boyunca yayarak, doğanın sunduğu yaşamsal kaynağı ve insanın bu kaynağı tahrip edişini irdeleyen Urriburu’nun projesi, sanatın yaşamla bütünleşmesinin kentteki uygulamalarına önemli bir örnek teşkil eder.

Resim 5: Nicolas Garcia Urriburu, *Yeşil Venedik*, , İtalya, Detay 1968

İngiliz Arazi Sanatı sanatçılarından Andy Goldsworthy, doğadan elde ettiği malzemelerle ürettiği geçici yapıtlarla, doğaya nazik müdahalelerde bulunur. Yapıtlarını genellikle fotoğraf ve videolar aracılığıyla izleyiciye sunan sanatçı, doğanın dönüştürücü döngüsünü ve insan doğa bütünlüğünü savunurken, ekolojik harekete önem vermektedir. Kent olgusuna ve sanayileşme üzerinden tüketime karşı bir duruş sergileyen Goldsworthy, Londra’da sergilediği “Kartopları” adlı yerleştirmeleriyle kent yaşamı içinde doğanın yerini sorgular. 2000 yılında senenin en uzun günü olan 21 Haziran’da İskoçya’dan getirdiği on üç adet iki metre çapındaki kartopunu sokaklara ve endüstrinin yarattığı tahribata gönderme yapmak için bazı fabrikaların önüne koymuştur. İçine doğadan topladığı çalı çırpı, yaprak, kozalak, kuş tüyü, taşlar yerleştirilen kartopları eridiğinde, geriye kalan doğal malzemeler kent yaşamı içindeki bireyi kentin dışından gelen imgelerle yüz yüze getirerek, bir tür doğa hatırlatıcısına dönüşür.

Resim 6: *Andy Goldsworthy, Kartopları, 2000*

Hava, su, basınç ve özellikle ışığın farklı kullanımıyla sıra dışı yapıtlar üreten Danimarkalı-İzlandalı sanatçı Olafur Eliasson, izleyici deneyimini ön planda tutan bir sanat anlayışına sahiptir. Küresel iklim değişikliğine, doğanın tüketimine dikkat çeken çalışmalar da üreten sanatçı, Uriburu'nun "Yeşil Venedik" çalışması gibi dünyanın farklı bölgelerinde nehirlerle yeşil boya dökerek çevrenin görünümüne müdahale etmiştir. Sanatçının küresel ısınmayı deneyim yoluyla tarif eden çalışması "Buz Nöbeti", ilk olarak 2014 yılında Kopenhag'ta, 2015'te Paris'te ve 2018 yılında Londra'da uygulanmıştır. 2015 yılında Paris'te gerçekleşen İklim Krizi Zirvesi süresince, Eliasson jeologlarla yaptığı ortak çalışmayla, Grönland'tan kopan buz kütlelerini Paris'e getirmiş ve Pantheon meydanında sergilemiştir. Zamanı temsil eden on iki adet buz kütlesi, küresel ısınma konusunda önlem alması gereken ülkelere uyarı niteliği taşır. İklim zirvesi süresince izleyicilerin dokunabildiği, koklayabildiği, üzerine çıkabildiği, bire bir temas edebildiği buzlar günden güne değişen formuyla, küresel ısınma sonucu buzulların eridiği gerçeğine izleyiciyi de şahit kılmaktadır.

Resim 7: *Olafur Eliasson, Buz Nöbeti, Paris, 2015*

Sonuç

Altmışlı yıllarda yükselen çevreci hareket sanatsal üretim pratiğine ve anlayışına da etki etmiştir. Sanatı, zaman ve mekan bağlamından koparan Arazi Sanatı yaklaşımı, sanatçıların fikirlerini hayata geçirmede daha özgürlükçü bir tavır gösterebilmelerini, disiplinler arası çalışma prensibi geliştirmelerini sağlamıştır. Ekolojik Sanat anlayışı Arazi Sanatından farklı olarak, görsellikten ziyade içeriğe; eseri bağımsız bir olgu olarak kabul etmek yerine yaşamla bütünleşmesi noktasında anlamını bulan yaklaşımı benimser. Günümüze kadar gelen süreçte, iklim değişikliği, kaynakların tükenmesi gibi yerküreyle ilgili birçok konu, insan varlığının doğada yarattığı tahribatın göstergesi olmakta ve sanatçıların üretim pratikleri de problemlere çözüm getirme, ekolojik farkındalık yaratma doğrultusunda şekillenmektedir. Yazıda ele alınan sanatçı ve

eser örneklerine bakıldığında, kentlerde uygulanan çalışmaların, yaşam alanlarından uzak bölgelerde uygulanan ve fotoğraf, video yoluyla izleyiciye sunulan yapıtlarla kıyaslandığında, izleyici deneyimi açısından daha etkili olduğu söylenebilir. Günümüzde de sanatçıların çevresel sorunlara odaklanan çalışmalarının, kentte, müze ve sergi alanları içerisinde yer almasının nedeninin temelinde, çevresel sorunlar konusunda toplum bilincini arttırabilmektir. Bu bağlamda izleyiciyi eserle karşılaştırmak, yapıtın oluşum, dönüşüm süreçlerinde dahil etmek, yapıtın arkasındaki fikri izleyiciye daha güçlü bir şekilde duyumsatması bakımından önemlidir.

Kaynakça

- Antmen, A. (2005). Aslolan Ağaçlardır !.. Radikal Online. <http://www.radikal.com.tr/kultur/aslolan-agaclardir-738743/6.10.2019> tarihinde internetten indirilmiştir.
- Antmen, A. (2009). Sanatçılardan Yazılar ve Açıklamalarla: 20. Yüzyıl Batı Sanatında Akımlar.
- Brown, A. (2014). Güncel Sanat ve Ekoloji (V. Tuna, Çev.). İstanbul: Lal Yayınevi.
- Kedik, A. S. (1999). Sanat ve İzleyici İlişkisinin Değişen Görünümü ve Zaman Kavramı Bağlamında Land Art. (10), 99-112.
- Kılıç, S. (2002). Çevreci Sosyal Hareketlerin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Sona Ermesi Üzerine Bir İnceleme.
- Saygı, S. (2016). Çağdaş Sanatta Doğa Algısı ve Ekolojik Farkındalık. *Sanat-Tasarım Dergisi*, (7), 7-13.

Görsel kaynakça

- Resim 1: <http://www.alansonfist.com/> 6.11.2019 tarihinde internetten indirilmiştir.
- Resim 2: http://topalovic.arch.ethz.ch/first_image/geneva-unbuilt-gif/beuys-7000-oaks/6.11.2019 tarihinde internetten indirilmiştir.
- Resim 3: <https://prezi.com/skah8wgqqsdt/7000-eichen-von-joseph-beuys/6.11.2019> tarihinde internetten indirilmiştir.
- Resim 4: <https://www.nytimes.com/2019/11/07/arts/design/agnes-denes-the-shed-review.html6.11.2019> tarihinde internetten indirilmiştir.
- Resim 5: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/7546756.11.2019> tarihinde internetten indirilmiştir.
- Resim 6: http://www.thebahamasweekly.com/publish/art-life/Winter_Wonderland_printer.shtm.16.11.2019 tarihinde internetten indirilmiştir.
- Resim 7: <https://www.designboom.com/wp-content/uploads/2016/11/olafur-eliasson-ice-watch-paris-designbom-01.jpg.6.11.2019> tarihinde internetten indirilmiştir.